

Milena Dragičević Šešić
Univerzitet umetnosti, Beograd
Pododbor za umetnost I kulturu Fondacije za otvoreno društvo, Budimpešta

Zaključna razmatranja sa konferencije: Suočavanje s prošlošću / kreiranje budućnosti

U ovoj nedelji imala sam prilike da vidim dva lica regiona – lice koje je otvoreno za dijalog, susrete, radosno što će upoznati drugog i što će možda stvoriti platformu za dalji zajednički rad ili razmenu znanja – lice nezavisnog sektora u kulturi. Lice koje kritički misli, i postavlja teška pitanja za koja još uvek ne može da nađe odgovore.

I drugo lice: strogo, stegnuto, umorno, rezignirano, „profesionalno“ – ali bez savremenih znanja i bez tzv. modernih veština – lice javnog sektora u kulturi Bosne i Hercegovine – podeljenog u dva kraja sobe kako za vreme seminara¹, tako i za vreme kafe-pauza... Lice koje brzo daje odgovore, jer lojalno prihvata zadate dejtonske i druge okvire, a ne želi da kritički preispituje ni sebe ni drugog – a posebno ne razvojne horizonte i perspektive.

U oba slučaja u pitanju je, kako je naznačila u svom tekstu Jasmina Husanović – kognitivni proletarijat, „prekarni“ društveni sloj. A razlikuje ga koliko pripadnost određenom sektoru, to više određenom načinu mišljenja.

A videli smo i treće lice – lice Evrope i sveta koji želi da pruži ruku regionu i da čuju njegove potrebe i želje – a ne da nametnu vrednosti i metode; Evropu koja je spremna i da kritički procenjuje potencijale i spremnost sredine da proaktivno učini nešto za sebe i svoju zajedničku budućnost.

Cilj ovog skupa bio je višestruk:

- Da posredno evaluira i obeleži dvadeset godina delovanja Soros fonda u regiji – posebno u domenu umetnosti i kulture
- Da u prvi plan izvuče i fokusira se na delovanje nezavisne, aktivističke scene – na artivizam koji je obeležio ratni i tranzicioni period
- Da stvari uslove da se kroz debatu suočimo sa prošlošću, sa načinima njenog konstituisanja i pamćenja – utkivanja u kolektivnu svest nacija, grupa, lokalnih zajednica...
- Da da podsticaj za prepoznavanje i podršku novoj energiji u kulturnoj dinamici regiona (vezanoj i za umetničko stvaralaštvo, produkciju, kolaborativne prakse i prakse razmene)

Čuli smo različite iskaze, pristupe zasnovane na različitim teorijskim osnovama – i moderne i postmoderne. Spominjali su se i Breht i Adorno, Kjerkegor, Kaneti, Cvetajeva... nezaobilazni Burdije, ali i Dragan Klaić, Mirjana Miočinović... pa sve do Žaka Ransijera, Alena Badijea..

No, ono što je posebno važno: bilo je mnogo šarma, duhovitosti, optimizma – nije bilo ni cinizma, ironije, gorčine – inata i prkosa zbog uživanja u kontriranju, svih onih elemenata koji su često obeležavali regionalne skupove ovih dvadesetak godina. Ali bilo je analitičnosti, kritičnosti, protesta prema svim onim pojавama i u sredini i među nama samima, koji zahtevaju preispitivanje i promene.

¹ Seminar strateškog planiranja za ustanove javnog sektora.

Mnogo učesnika je bilo sprečeno da dođe. Navešću samo nekolicinu: Maja Bajević zbog performansa u Madridu, Jasmila Žbanić zbog snimanja filma; Oliver Frlić, Branko Cvejić, Dino Mustafić zbog premijera na kojima rade, Boris Buden, Dubravka Ugrešić, Goran Stefanovski i Ana Vujanović zbog obaveza vezanih za međunarodne projekte, Husein Oručević i Tanja Miletić Oručević zbog obaveza na doktorskim studijama, Biljana Srbljanović i Ivana Stefanović zbog porodičnih obaveza...

Suočavanje s prošlošću na ovoj konferenciji počelo je još u bunkeru u Konjicu - bunkeru ARK D 2 (radionica – kalionica), bunkeru koji je ne samo simbol hladnog rata kao takvog, već je istovremeno simbol svih strahova, fantazama koji unapred vode u samoizolaciju, u odvajanje od svetskih tokova, kako se to precizno uočava i samim naslovom izložbe – NO NETWORK.

Veoma važan zaključak konferencije, koji do sada nije uočavan na sličnim konferencijama je:
Mi nismo živeli istu prošlost!

A u skladu s tim:

Kako nam prošlost nije bila baš sasvim zajednička², to nam ni budućnost neće biti baš sasvim zajednička! (Vladimir Milčin).

Što pre to shvatimo, moći ćemo da uspostavimo platformu za preispitivanje različitih konstruisanih prošlosti, usvojenih narativa, načina obeležavanja i memorisanja, jednom rečju za preispitivanje politike sećanja, da bi se došlo do nove kulture sećanja, različite od politike antikvizacije (Makedonija), antikomunizma (Hrvatska), srednjevekovlja i svetosavlja (Srbija), ali različite i od politike autoviktimizacije.

Ko su akteri politike sećanja, ko su oni koji imaju PRAVO NA NARACIJU? Kada smo počeli, kao individualni umetnici i intelektualci da preuzimamo odgovornost?

Milica Tomić nam je pokazala kada su i kako albanske žrtve od 28. marta 1989, kao i zločini srpske vojske i policije, ušli u javni politički i medijski prostor kao činjenice. Čutanje medija, javnosti, učinilo je ovaj događaj nevidljivim, nepostojećim, i u kolektivnom sećanju čak i Druge Srbije, prvi izlazak vojske (tenkova) na ulice desio se 9. Marta 1991. U Beogradu. Umetnički rad Milice Tomić čini prethodni događaj vidljivim, jer ga upisuje kao činjenicu u istoriju.³ Tako je XY – rekonstrukcija zločina, postalo delo koje se upisuje u „politiku sećanja odozdo“ – i omogućava jednu novu kulturu sećanja u Srbiji, kulturu sećanja u kojoj je moguć i „srpski“ zločin i albanska žrtva...

Pravo na naraciju, na sopstvenu priču, potvrđuje moć! Osvajanje tog prava, kao i prava na javno delovanje – kroz kreiranje javnog prostora – jeste deo borbe za emancipaciju zajednice/kolektiva. I javno izgovorena pesma Feride Duraković jeste bila deo procesa tog osvajanja javnog prostora, kao što i u

² Dakako, prošlost koju nosi u svom pamćenju Haris Pašović, nije prošlost Erzena Shkollolija. Njihovi iskazi jasno su pokazali da se Harisovo jugoslovensko iskustvo završava 1992. Godine, a Erzenovo „jugoslovensko“ iskustvo počinje, paradoksalno, tek 2000. godine izložbom Balkan art generator u Briselu (kustos Branislava Anđelković, producent Violeta Simjanovska), izložbom koja je nastala nakon Prvog regionalnog sastanka nezavisne kulturne scene u Sarajevu decembra 1999. Godine i koja je ponovo uvezala nezavisne aktere civilnog i privatnog sektora (izdavači). (Godine Erzenovog života u državi Jugoslaviji jesu godine šovinizma, deoba, rata, pa je sećanje na Jugoslaviju vezano za izolovani paralelni školski sistem na Kosovu, na državu Srbiju koja pod imenom Jugoslavije vrši represiju – dakle, to je sećanje koje ne uključuje, već „isključuje“).

³ Važno je napomenuti da je ona informaciju o tome ipak dobila kroz medij – doduše slovenačku Mladinu, a ne neki srpski dnevnik ili nedeljnik.

širem društvenom prostoru, umesto naučnog, političkog, medijskog i kulturnog establišmenta, upravo UMETNIK preuzima PRAVO NA JAVNO OGLAŠAVANJE ZLOČINA!

Maja Bajević, Milica Tomić, Mrđan Bajić, Sanja Ivezović, Andrea Kulundžić... te mnoge aktivističke i aktivističke grupe – Pravo na grad, Peti park... uzimaju sebi za pravo da stvore javni prostor u trenucima kada se on sve više sužava, i da u njega unesu teme koje uznemiravaju, koje suočavaju javnost sa onim što ona ne želi da vidi i čuje.

Tako projekat Studije Jugoslavije, kao prostor javnog govora o ratovima i iskustvima devedesetih, ali i kao prostor afirmacije zajedništva, jedan je od retkih prostora u kojima se može čuti odgovorni govor prema žrtvama rata i antifašistički diskurs u Srbiji.

Dva naizgled jednostavna pitanja su postavljena:

1. Kako imenovati rat koji se vodio devedesetih godina?
2. Da li je rat uopšte završen, ili je nastavio da se vodi drugim sredstvima? I to upravo kroz kulturu (po rečima Leva Krefta).

Iako je većinski i aklamacijom prihvaćen odgovor bio da je reč o ratu za realokaciju društvenog bogatstva u privatne džepove (Žilnik), ipak su kasnije diskusije pokazale da su u korenu sukoba bili i drugi zahtevi – zahtevi za kolektivna prava, za sopstvenu naraciju o prošlosti, za sopstveno kreiranje stava o sadašnjosti. Odgovor na drugo pitanje – da umesto mira stiže ideologija pomirenja, ideologija kojom prikriva zločine, insistira na etničkoj podeli, ravnoteži, čineći od svih nas žrtve.... rezultira uslovima za opštu neodgovornost i ravnodušnost.

Stoga je važno naći način kako stvoriti uslove za prihvatanje odgovornosti – za zločin čutanja ili neprimećivanja ratnog diksursa (Malići), ali i ovaj zločin čutanja koji se čini sada, za situaciju nametnute izolacije građana kosova, onih čiji su bezvizni horizonti ograničeni na Albaniju, Makedoniju i Tursku. Imamo li odgovor?

Iako je iskazan i mali skepticizam prema emancipatorskoj moći umetnosti, ukazano je da postoji i kultura otpora, nepristajanja. Umetnici donose svesnu odluku i javno odbijaju da učestvuju u dominantnom diskursu. Kultura rezilijentnosti grupa Spomenik, Žena u crnom, Dah teatra, grupe Škart... Te tačke otpora su tačke budućnosti!

One se povezuju u sadašnjosti (Janko Ljumović) kroz borbu za što šire prostore javnosti i borbu protiv neoliberalnih strategija. „Borba za zajedničku budućnost biće moguća samo ako se uspostavi konsenzus važnosti i delovanja oko ova dva pitanja“ (teodor celakoski).

A umetnost je tu da upravo ono što se smatra normalnim, samorazumljivim, stalno dovodi u pitanje (Predrag Cvetičanin). Posebno stavove poput: polje odlučivanja je u polju realpolitike, i ako hoćemo da menjamo svet, moramo da se uključimo u partijsko delovanje. Ili poput stava – etničke podele su neminovnost, možemo ići dalje samo ako prihvatimo neminovnost etničkih podela, i ako u budućim razgovorima polazimo od etnopodela, etnopolitike i etnoekonomije kao REALNOSTI. Umetnost svakodnevno provokira uvrežene stavove i ukazuje na njihovu pogubnost u pretvaranju građanina u glasača u kulturi laži (Dubravka Ugrešić).

Živimo u kulturi sećanja u kojoj vladaju dva terora:

Teror zaborava – koji me tera da zaboravim ono čega se sećam

Teror sećanja – koji me goni da pamtim ono čega se ne sećam, ono što nemamo u svome ličnom iskustvu.

Takva kultura sećanja proizvodi nove mitove – brzo i vešto, bilo da je reč o mitovima povodom novih događaja, ili kultovima novih heroja ili kultuvima žrtve. Ponekad je za tako nešto dovoljno i pet minuta medijskog prostora (Andrea Zlatar Violić), a za demistifikaciju je potrebno bar deset godina. U sklopu te nove mistifikacije razvijaju se često procesi autoviktimizacije uz amnestiranje sopstvene etničke grupe za zločine nad drugima (AZV).

Jeton Neziraj ističe da bi umetnost umesto pitanja: Šta su drugi uradili nama, trebalo da pita: A šta smo mi uradili njima? No naravno, umetnost i umetnici koji postavljaju takva pitanja, ili oni koji rade u zajedništvu, postaju stigmatizovani, „jer diraju rane koje nas bole“ (Jeton Neziraj).

Tako se druga crvena linija savetovanja bavila kontroverznim stavovima oko uloge umetnika i umetnosti u društvu, posebno u sklopu panela: Tragovi bivše zemlje u umetnosti. Pavle Levi je pokazao da umetnost može da pruža depolitizovanu, kulturaliziranu perspektivu, i da nudi reifikaciju i komodifikaciju kulturnih produkata („butik Jugoslavija“ – u kojoj umetnost postaje mesto akumulacije otpada). Međutim i njega samog zanima ona umetnost koja ne prihvata tok istorije i sadašnju situaciju zdravo za gotovo, ona praksa koja stalno dovodi u sumnju vladajuću sintagmu, vladajući spoj: etno-nacionalizovano i globalno-liberalno! Umetnost mora stalno da proizvodi nove platforme javne politike, da doprinosi novim agendama, da u prvi plan stavlja pitanja prošlosti tako što će ih sučeljavati sa dominantnim, konjukturnim tezama.

Iskustva umetnika donela su brojne multiperspektivističke pristupe, a ta različitost perspektiva bila je očita naročito s obzirom na pripadnost određenoj starosnoj generaciji.

Od Želimira Žilnika čije stvaralaštvo i danas nastaje, predstavlja se i rezonira na celom području bivše Jugoslavije, preko umetnosti Mrđana Bajića koji izmišlja sopstvenu, ličnu instituciju (Yugomuzej) u vreme kada zvanične odumiru, bivaju ispražnjene od svakog značenja, a u čijem je delu sećanje (kao bitka za sprečavanje praznine amnezije) suštinski deo umetničke prakse. Tako nastaju i dela Ko je odgovoran – ja sam odgovoran, i Spomenika Fići u Kragujevcu!

Nova perspektivu otvara delovanje Harisa Pašovića koji svoja dela danas predstavlja u drugim sredinama, smatrujući da je odgovoran za uspostavljanje svesne, kritičke komunikacije ne samo delom, već i direktno iskazanim stavom, bez sentimentalnosti i selektivnog sećanja. „Da, sećam se i prethodnog života – perioda kada sam bio najsrećniji, ali se sećam i ratnih pet godina – perioda koji je bio izuzetno važan u formativnom i svakom drugom smislu – i idem dalje, živim u ovoj stvarnosti“. Haris Pašović postavlja i važna pitanja za budućnost zajedničkog života na ovim prostorima. Kako igrati u gradovima čije samo ime otvara nezalečene rane, i kako igrati kada deo publike uživa da te rane produbljuje i dalje cepa? Odgovor je jednostavan – igrati za onu grupu mladih koji to žele (ma kako mala ona bila), koji u dolasku jednog pozorišta iz Sarajeva vide ne „suprotnu stranu“, drugu etničku grupu – već pre svega kolege od kojih se može učiti, sa kojima se u radosti može stvarati. Ne treba zaboraviti da svaku zajednicu ne čine samo otvoreni i pozitivni ljudi, da usklici poput „da, to smo mi koji smo silovali vaše majke“ nažalost će se čuti i dalje u javnom prostoru kao nastojanje da se ponizi i obeleži „drugi“, te da još mnogo projekata, susreta, kolaborativnih praksi, ali i promena u javnim politikama, treba da se desi da bi ovaj deo sveta mogao prevazići (uz odgovarajuću kulturu pamćenja – još uvek otvorene ratne rane).

A sasvim druga, često marginalizovana i zaboravljana perspektiva došla je od kosovskog umetnika Erzena Shkollolija. Za Erzena je sećanje na Jugoslaviju, sećanje na škole koje smo napustili, na izolaciju, na

odrastanje u podrumima, u paralelnom sistemu. Važno je vratiti i to sećanje na Jugoslaviju, sećanje ne samo na manjine sa pravima (visoke vojvođanske standarde kada je u pitanju četiri manjine: mađarska, rumunska, rusinska, slovačka), već i na manjine koje nikada ta prava nisu dobile, poput Roma i Vlaha prema kojima su primenjivane različite strategije – od strategije ignorisanja i zaboravljanja činjenice da većina romske dece i nije upisivala prvi razred osnovne škole (obuhvat sedmogodišnjaka osnovnim obrazovanjem ni u socijalističkoj Jugoslaviji nije prelazio 90 %, a procenat završavanja prvog razreda jedva da je prelazio osamdeset procenata), do inkluzivne strategije koja je aktivnom pripremom šestogodišnjaka za školu (učenjem srpskog jezika u predrazredu koji je postojao samo u vlaškim selima) i njihovim uvođenjem u institucije koje su čuvale imena srpskih junaka iz nekadašnjih oslobođilačkih ratova (Karađorđe, Hajduk Veljko i sl.), slala drugačiju poruku sedmogodišnjacima od one koju su dobijali njihovi vršnjaci u drugim delovima Jugoslavije (imena škola su uglavnom bila vezana za heroje NOB-a i komunističkog pokreta). Dakle, prošlost nam svima nije bila ista, nemamo svi iste reference na Jugoslaviju, ali nije samo ni generacijska pripadnost ta koja nas razdvaja, već nam sećanja imaju različite ključne reference.

Brojne su bile reakcije na „sećanje na Jugoslaviju“:

Šta je to baština Jugoslavije ako se ona raspala u krvi? (Slaven Tolj)

Da li smo završili brakorazvodnu parnicu i da li znamo šta je čije? (ne još, još ima sukoba – od književne do likovne baštine. Ali ima i prirodnog prihvatanja nekada zajedničke baštine kao svoje, uprkos etnicitetu – prihvatanje Meštrovića u Srbiji, na primer).

Da li smo iz prošlosti umeli da izvučemo ono što bi moglo biti i potencijal za budućnost – samoupravljanje na primer (Branislav Dimitrijević)? Kasnija radionica (A) pokazala je da je peer-to-peer rad norma bar u civilnom sektoru, koje odbacuje kompetitivnost i ideologiju „uspešnosti“, prestiža i klasičnog hijerarhijskog liderstva.

A ovaj deo rasprava – suočavanja sa prošlošću završio se optimističkom procenom: Lako ćemo konstruisati zajedničku prošlost, ako se OPREDELIMO za zajedničku budućnost! (Lev Kreft)

Drugi deo konferencije bio je posvećen uslovima, okolnostima i potrebama kreiranja novih strategija za budućnost regiona. Ne prepoznавajući u javnim politikama aktere promena, a realno sagledavajući mnogo šire, globalne turbulencije (Bojan Munjin), učesnici konferencije su pre svega podvlačili značaj civilnog sektora, kako zbog odgovornosti koju sobom nose, tako i zbog svoje „spremnosti“, „evaluiranosti“ (Boris Bakal) – dakle, zbog posedovanja znanja, veština, ali i kritičke svesti (etike) koja motiviše njihovo delovanje.

Ipak, prepoznati su potencijali koje manjinske ustanove kulture – dakle one novoformirane ili stare ustanove koje nastaju i razvijaju se u skladu sa novim javnim politikama, imaju danas, jer su jedne od retkih koje su slobodne od javnih politika (koje pritiskaju većinu), ali i od tržišta. Tako su novinari Feral Tribune, kritičkog glasa ugušenog tržištem, mogli naći javnu scenu u Novostima (listu srpske manjine u Hrvatskoj) – listu koji želi i podržava taj kritički stav⁴.

⁴ Ipak, važno je napomenuti da manjinski listovi nažalost nisu prostori slobode, jer glavne i odgovorne urednike imenuju i SMENJUJU Saveti odgovarajućih nacionalnih manjina. I te smene su, naravno, politički motivisane. To znači da kritička reč o sopstvenim političarima i njihovim politikama, jednostavno ne može da postoji. Pogledati:
http://www.maggarszo.com/fex.page:2011-06-24_Ni_Dunav_nece_oprati_Nacionalni_savet_Madara.mobile
http://www.maggarszo.com/fex.page:2011-09-27_Teska_vremena_za_novinarstvo_vojvodanskih_Madara.xhtml

Taj neautonomni položaj kulture, taj relacionizam prema „troglavoj aždaji“: državi, tržištu i međunarodnim donatorima, iskazan je kao najveća frustracija kritičkih intelektualaca. Javne politike su i dalje etnički zasnovane, te ako niste prepoznati kao važna institucija za određenu (većinsku ili manjinsku) etničku grupu, ako nastojite da razvijete „teritorijalno odgovornu“ kulturnu politiku (Sanjin Dragojević), onda nećete pripadati nikome i ni od koga dobijati sredstva. Stoga je i u svom govoru prilikom otvaranja MESS-a, koga možemo smatrati i konferencijskim govorom, Dino Mustafić ukazao na težak položaj sedam „federalnih“ ili možda „državnih“ ustanova kulture – ustanova o kojima niko ne brine⁵.

Važno je i ovde navesti govor u celosti:

"Ovaj Festival večeras želi protestovati protiv katastrofnog stanja u kulturi. Protiv zatvaranja Umjetničke galerije u Sarajevu, protiv sramne ignoracije Muzeja savremene umjetnosti Ars Aevi, protiv toga što skoro pola stoljeća nije izgrađen nijedan namjenski objekat za kulturu, protiv toga da se ne ulaže u kulturu, protiv toga da igramo predstave pod otvorenim krovom, protiv toga da nam zatvaraju pozorišta, protiv toga da propadaju kulturno-historijski spomenici, protiv toga da Ministarstvo civilnih poslova BiH ove godine nije dalo ni pfeninga Zemaljskom Muzeju BiH, Umjetničkoj galeriji BiH, Nacionalnoj Univerzitetskoj biblioteci BiH, Kinoteci BiH, Historijskom arhivu BiH, Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti BiH, Biblioteci za slijepa i slabovidna lica... protiv toga da budžet za kulturu Federalnog ministarstva od 2007 godine bude umanjen za 73%, da budžet za kulturu Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo od 2008. godine bude umanjen za oko 30%, protiv odsustva kulturne politike, protiv mraka u kulturi, protiv izolacije bh umjetnika i umjetnica... i zato vas molim da mi večeras upalimo svjetlo (sa baterijama koje ste dobili na ulazu u salu od Bosnalijeka). **Upalimo svjetlo i izlječimo mrak kulturne politike u BiH. Svjetлом otvorimo 51. Mess.**"

Važno je istaći, i u diskusiji o kulturnim politikama je o tome bilo reči, koliko festivali i politika festivala imaju različit značaj od sredine do sredine u Jugoistočnoj Evropi. Kako je naveo Florent Mehmeti, festivali na Kosovu mogu biti od izuzetne važnosti za otvaranje društva, a i na prethodnom primeru smo videli kako direkcija festivala MESS koristi festival kao javnu platformu za zagovaranje i zastupanje javnih interesa u kulturi⁶.

Dakle, iako je tokom cele konferencije provejavala izrazita kritičnost prema javnom sektoru (a posebno delovanju ministarstava kulture u regionu), važno je pomenuti da je bilo i „primera dobrih praksi“. Dva primera javnih politika su bila istaknuta – kampanje za promociju crnogorskog jezika (Varja Đukić) i projekta Centra „Marina Abramović“ u postindustrijskom nasleđu Cetinja (Svetlana Racanović), koja su ukazala na moguću dobru saradnju civilnog i javnog sektora i potencijale da se racionalno, bez ostrašenosti, uvode racionalni argumenti u javnu debatu i jasnije ARTIKULIŠE javni interes. („Da, ja govorim istočnohercegovačkim dijalektom, književnim standardom i generacije moga oca i moje, ali sada, mogu da zapišem po prvi put i govor moje bake, ono njeno 'šutra' i mnoge druge izraze“ – Varja Đukić).

U ovim primerima je jasno pokazano da čak i kad je u pitanju inicijativa države, kvalitet, dubina, inkluzivnost projekta zavisiće pre svega od učešća civilnog sektora u njegovoj realizaciji.

⁵ Interesantno je da, iako napisan kao drugo poglavje knjige M. Dragičević šešić i S. Dragojevića (*Interkulturna medijacija na Balkanu*, OKO, Sarajevo 2004), tekst: Zašto Bosna i Hercegovina ne može imati kulturnu politiku?, UNESCO, kao izdavač-donator knjige nije želeo da objavi. Knjiga je dakle objavljena cenzurisana, a da je ovo poglavje nastojalo da ukaže upravo na sistemske nemogućnosti uspostavljanja bilo kakve, koherentne kulturne politike Bosne i Hercegovine na nivou državne zajednice.

⁶ Pedeseti MESS protekao je u znaku podrške Inicijativi za REKOM (<http://www.zarekom.org/vesti/MESS-u-znaku-REKOM-a.sr.html>), dok je na četrdesetdevetom MESS-u govor Dina Mustafića promovisao antifašizam i njegove vrednosti (<http://www.seecult.org/vest/49-mess-i-poruke-antifasizma>),itd.

Druga „glava aždaje“ – tržište, izazvala je emotivne i užarene komentare. Opšti konsenzus je bio da tržišta (kao slobodnog ekonomskog tržišta) nema – a još manje TRŽIŠTA kulture. Međutim, neke razlike oko odnosa prema tržištu su se iskazale:

- a) Odbaciti tržište i tržišne zakone poslovanja – neoliberalnu paradigmu (Dejan Ilić, teo Celakoski)
- b) Iskoristiti bar deo mogućnosti sa tržišta, razviti DIVERSIFIKOVANE izvore finansiranja (javni sektor, donacije, tržište...)

Bilo je očito da ovaj drugi pristup jasnije *zagovaraju* oni koji dolaze iz država sa transparentnijim i boljim javnim politikama, a deo negativnih reakcija na mogućnost diversifikacije izvora finansiranja prebačena je i na nemoguće zahteve donatora, čiji već aplikacioni formular obavezuje na „tržišnu uspešnost“ i nekako vas uverava da ste znači „neuspešni“ i „nesposobni“, čim im se obraćate (Dejan Ilić). (Pitanja o prethodnoj uspešnosti prodaje, kanalima distribucije, marketingu, dominarju, dok se sam umetnički ili kulturno-umetnički kvalitet projekta ne stavlja u prvi plan).

Očito je da neuređenost SISTEMA (za šta odgovornost snosi pre svega javni sektor), manjak instrumenata kulturne politike, nemoć tržišta tj. ekonomskih aktera (preduzeća, korporacija) da sponzorstvo uključe u svoju marketinšku politiku, izostanak kulture filantropije, niska kupovna moć stanovništva, izgubljeni kulturni kapital stanovništva... čini objektivne razloge koji još uvek nameću potrebu i značaj prisustva inostranih donatora u regionu. Paradoksalno, čuli smo mnogo o njihovom povlačenju iz regije, i prepustanju terena lokalnim akterima (Švajcarski program za kulturu), ali i o naporima da se kroz druge programe i vidove pomoći angažuje sektor umetnosti i kulture u procesima društvenog preobražaja (fondacije otvorenog društva).

Najvažnije je što se na konferenciji definisala i nova energija oko realnih i mogućih novih aktera: studentskih pokreta, sindikalnih gibanja (uprkos velikoj kritici sindikalizma), asocijacije, udruženja, mreže – posebno oni kros i trans-sektorski...

Saglasnost je postignuta oko toga da je „naša budućnost jedan veliki posao“ (Bojan Munjin).

Da je javni prostor, koji se sve više ukida, neophodni uslov kako za savremeno stvaralaštvo (a to je tradicija koju mi ostavljamo budućnosti), tako i za demokratiju i istinsku život u kulturi. Andrea Zlatar je citirala Prima Levija da je početak javnog prostora kad „imamo mesto da kažemo i kad hoćemo da čujemo tuđu priču“. Umetnost se depolitizovala, jer je, da bi „izašla na tržište“ morala da se oslobodi subverzije, kritičnosti, upitnosti. I tako se postepeno i javni prostor umetnosti kao prostor debate ukida (a to je od šezdesetih do osamdesetih godina bio glavni prostor slobodne javne reči).

S druge strane, umetnost u javnom (paradržavnom) sektoru je ušla u konformističku atmosferu – princip preživljavanja i opstajanja dominira, pa u skladu s tim ideje o neophodnosti „lojalnosti instituciji“ – lojalnosti trenutnoj vlasti (B. Pavićević). Dakle, principi slobode, kritičke misli, kulture otpora... sele se iz ustanova u nezavisni sektor, u relativno velike prostore slobode digitalnog sveta.

Upravo su te nove generacije umetnika-aktivista, koje su prelazile put od linux-a do javnog prostora, danas prve stigle do pitanja socijalne pravde i javnih politika (Emina Višnić i T. Celakoski). Stoga je važnost novih medija za umetnički aktivizam jugoistočne Evrope nesporan. I svedočenje Albana Muje je pokazalo da se nove relacije, solidarno grupisanje, borba za javni prostor vode povodom i oko novih medija: od video arta do muzičkih i filmskih projekata iniciranih uspostavljanjem novih medija (radio-stanice) i novih organizacionih struktura (filmski festivali).

Za javno dobro – za javni prostor... iako transformisanog značenja (hibridni, novi, virtuelni... javni prostor) – šta je dakle taj „commons“ – zajedničko javno dobro..

I tu su postavljena brojna pitanja:

Da li se samomarginalizujemo kroz logiku civilnog društva?

Da li smo stvorili novi POLITIČKI DELATNI JAVNI prostor?

Ili prihvatamo partijsku demokratsku igru pa se uključujemo u taj prostor borbe (kroz piratsku partiju poput Vuka Čosića, ili partiju zelenih, ili...)

Da li smo spremni da prihvatimo ne samo umetnika kao pojedinca, već i njega kao osobu koja dolazi iz konkretnе države (Erzen Shkolloli) ili kao osobu koja govori jezikom koga drugačije imenuje (Varja Đukić)?

Da li smo spremni da radimo zajedno, na ravnopravnim osnovama? (Radionica A je upravo predložila stvaranje Fondacije Kultura Nova u kojoj svi, a ne samo eksperti, odlučuju o raspodeli sredstava.

Da li smo uspostavili vezu ideja (mišljenja) i aktivizma (realizacije ideja)?

I na kraju: Kako se boriti protiv partizacije kulture i profesionalizacije politike?

Kako se boriti protiv glorifikacije „autorskih prava“ kao preduslova za razvoj kreativnih industrija (kao industrija zasnovanih na autorskim pravima), a da se time ne uguše prava na dostupnost, prava na zajedničku kulturnu baštinu čovečanstva.

Na mnoga od ovih pitanja izbegli smo odgovor. U diskusiji o pitanjima naših jezika nije ni pomenuto različito imenovanje bosanskog i bošnjačkog jezika, različita shvatanja o jednom jeziku sa četiri imena ili o četiri različita jezika...

Nismo možda dovoljno ni primetili kako učesnici konferencije sa Kosova, iz Makedonije, pa čak i iz Slovenije, ne učestvuju sa lakoćom u debati, iako je engleski kao *lingua franca* uvek ostajao kao mogućnost. „Naš“ jezik, naš maternji jezik olakšava komunikaciju u „centru“, ali ta lakoća se prepoznaje kao barijera za one koji tim maternjim ne vladaju.

Stoga – očito je da su nam u kulturnom polju potrebni:

- Kritička istoriografija (Andrea Zlatar)
- Potpuna promena edukativnog sistema (Andrea Zlatar)
- Kontekstualizacija i nova metodologija (Katarina Pejović)
- Drugi jezik, diskurs u kome nećemo da krijemo umetnost pod kapu „pomirenja“, civilnog društva (Borka Pavićević)
- Drugi spomenici i drugi heroji (Shkelzen Malliqi)
- Politički subjekt koji može da se seća (Milica Tomić)
- Kultura otpora, resilience (Dijana Milošević)
- Nepristajanje na kompromise sa matricama etnokapitala i etnopolitike
- Trans-sektorsko, disciplinarno i kontekstualno delovanje
- Samoaktivizam – samopovezivanje i prepoznavanje aktera i aktivističkih praksi
- Razvoj sposobnosti i veština zastupanja i zagovaranja – kako na lokalnom, tako i nacionalnom i regionalnom nivou
- Razvoj praksi zagovaranja (advocacy) na evropskom nivou /u ime regije – čime se jačaju opšti regionalni kapaciteti i otvaraju regionalni horizonti razvoja
- Transfer znanja od civilnog ka javnom sektoru, iz jedne sredine u drugu, od sveta ka nama a i obrnuto

A posebno – potrebno su nam akcioni programi za

- Sasvim nove platforme za buduće kolaborativne procese – krosektorske (umetničko-naučne; poslovno-umetničke; edukativno-umetničke, itd.) Zatim i prekogranične, ali ne samo regionalne i evropske, već i crnomorske, dunavske, afričko-azijske... u širokom opsegu delatne i uključive.
- Nove kolaborativne projekte sa mogućnošću dužeg delovanja (recimo: DVD kolekcija umetničkih aktivističkih radova, sa plaćenim autorskim pravima koja podrazumevaju pravo daljeg slobodnog korišćenja u kulturno-medijacijskim i obrazovnim procesima; izložbe poput No network u Konjicu kao predlošci za buduće kolaborativne umetničke prakse)
- Novi odnosi sa medijima, tj. novi klasični mediji, koji će biti ne samo tržišno orijentisani već i „društveno odgovorni“
- Nova politika prevodenja (upoznavanja i razumevanja) u kojoj će fondovi poput Tradukija biti dopunjeni i našim fondovima za međusobno prevodenje i saradnju (posebno sa albanskog, grčkog, i drugih jezika bližeg okruženja)
- Regionalne fondacije (Kultura Nova) i regionalni procesi

**Upalimo svetlo i izlečimo mrak javnih politika u regiji. Svetlom otvorimo nove puteve rada i saradnje!
Naša budućnost je jedan veliki posao!**